

KRYSTYNA PODLACHA

526.8:711.4:910.1

O przedstawianiu osiedli na mapach topograficznych z uwzględnieniem związku ze środowiskiem geograficznym

O kierunku badań

Coraz większe znaczenie map topograficznych do różnorodnych zastosowań w licznych dziedzinach gospodarki narodowej, stwarza potrzebę jak najwierniejszego opracowania treści map. Jednym z zasadniczych i częstokroć nawet uprzywilejowanym elementem treści mapy, zwłaszcza w miarę wzrostu jej skali i specjalnego przeznaczenia są wszelkie skupiska ludzkie — ośrodki sił wytwórczych — objęte nazwą miast, wsi i osiedli.^{*)} Skupiska te odzwierciedlające swoim zewnętrznym zarysem i wewnętrzną strukturą zabudowy zachodzące nieraz na przestrzeni wieków procesy społeczno-gospodarcze, są w pewnym sensie wypadkową tych procesów jak również i działających na nie czynników środowiska geograficznego. Dlatego też, przedstawieniu miast, wsi i osiedli na mapach topograficznych wieloskalowych powinno towarzyszyć zrozumienie wpływu zarówno procesów społeczno-gospodarczych jak i czynników środowiska geograficznego na powstanie i rozwój typu osad.

Kształtom osad i rozwojowi sieci osadniczej szereg uczonych w kraju i zagranicą poświęciło wiele prac i uwagi. Prace te różniące się potraktowaniem zagadnienia kształtu osady oraz sposobu rozmieszczania skupisk ludzkich w terenie odbiegają tematyką badań nieraz daleko od siebie, stając się domeną historyków, etnografów lub geografów. Kierunki badań nad skupiskami ludzkimi w zależności od stosowanych metod i rodzaju zainteresowań przybierały formę wnikliwych studiów geograficzno-historycznych, historyczno-geograficznych, historyczno-osadniczych, krajobrazowych i innych, oddających w sposób mniej lub bardziej wierny właści-

^{*)} Osiedle — tu w znaczeniu elementu administracyjnego podziału kraju.

wy kształt bądź etap rozwoju osad. Kartografów zajmujących się przedstawianiem skupisk ludzkich na mapach topograficznych zainteresować powinny przede wszystkim te prace, które wskazują na związki zachodzące między osadą, a otaczającym ją środowiskiem geograficznym. Związki te wyrażone są we wzajemnym powiązaniu z innymi elementami treści mapy. Na związek zachodzący między ukształtowaniem rzeźby, a rozwojem osadnictwa zwrócił uwagę J. Dylik w pracy „Rozwój osadnictwa w okolicach Łodzi”. Dochodzi on do wniosku, że istnieje pewien porządek przestrzenny w rozwoju osadnictwa wynikający z określonego stosunku rozwoju osadnictwa do form terenu i do położenia geograficznego badanych jednostek krajobrazowych. Stwierdza, że poszczególne typy rzeźby mają stałe miejsce w chronologicznym szeregu następujących po sobie faz osadniczych, przy czym w dawniejszych okresach uprzywilejowane były i wcześniej zasiedlane formy wklęsłe terenu; doliny, kotliny i niecki.

Podobny kierunek badań możemy zaobserwować w pracy S. Zajchowskiej „Rozwój sieci osadniczej okolic Poznania (XI—XX wiek)”. S. Zajchowska dostrzega związek rozwoju osadnictwa z rodzajem występujących gleb, jako czynnikiem decydującym i sprzyjającym rozwojowi osad z uwzględnieniem wzajemnych powiązań stosunków społeczno-gospodarczych. Autorka wykazała w chronologicznym ujęciu, że w pierwszym rzędzie zasiedlane były tereny o glebach lepszych, a dopiero w miarę rozwoju techniki i większych możliwości gospodarczych człowieka, tereny o glebach mniej urodzajnych. Zarówno praca J. Dylika jak i S. Zajchowskiej mimo swoich niewątpliwych zalet, z punktu widzenia kartograficznego, posiada pewne luki, wynikające z rozpatrywania wpływu, tylko jednego z elementów środowiska geograficznego z pominięciem jego złożoności. Należy zaznaczyć, że prace te reprezentują nowy kierunek w badaniach geograficzno-osadniczych, stawiając na pierwszym planie związek osad z otaczającym je środowiskiem.

Dla kartografa ważny jest jednak nie tylko fakt uprzywilejowania terenów pod zasiedlanie, ale również znajomość kształtu osad, przedstawianych następnie na mapach topograficznych. Niezmiernie ważna wydaje się z tego punktu widzenia praca M. Kielczewskiej-Zalewskiej „O powstawaniu i przeobrażeniu kształtów wsi Pomorza Gdańskiego”. Opracowanie to ma na celu wyjaśnienie powstania i rozwoju typów wsi na Pomorzu, zachowanych do dziś w terenie oraz rozważa wpływ środowiska geograficznego i stosunków społeczno-gospodarczych na te procesy. Punktem wyjścia dla wyjaśnienia genezy planu wsi było powiązanie typów wsi, ze stosunkami społeczno-gospodarczymi oraz polskim i niemieckim prawem osadniczym. Autorka wyróżniła dwa sposoby powstania osad: 1) spontaniczny, w którym osada powiększa się przez powolny rozrost,

2) planowy, w którym wieś powstaje w wyniku jednorazowego założenia. Autorka zaznacza że: „o kształcie wsi nie decyduje grupa etniczna którą zakładała, ale jakie sposoby gospodarowania i stosunki społeczne charakteryzowały dany okres rozwoju osadnictwa na określonym terytorium. Od sposobu gospodarowania, obyczajów i prawa dziedziczenia i w ogóle od stosunków społecznych zależały przemiany i wzrost osady. Wpływ środowiska geograficznego ma charakter bierny, nie decydujący dla procesów powstania kształtów wsi. Kształt osady jest stworzony przez człowieka. Obserwować jednak można różny stosunek człowieka do rzeźby, gdy działa jako jednostka w osadach powiększających się samorzutnie i wówczas gdy działa zbiorowo w planowo zakładanych dla zespołu kolonistów osadach. Silniejsze uzależnienie od przyrody występuje w tym wypadku, gdy rzeźba, dostęp do wody, stanowi bezpośrednią przyczynę lokalizacji domów powiązaną z najłatwiejszym pokonaniem przeszkód stawianych przez przyrodę; stąd powstaje bezładne nagromadzenie domów na zboczach i pewna chaotyczność w rozwoju osady przy prostym układzie dróg w osiedlach rozwijających się samorzutnie. W osadach tego typu powstałych na Pomorzu przejawia się ta ściślejsza zależność w formie wykorzystania przejęć w dolinach między jeziorami i zboczami dla skupień chaotycznych, zaś przesmyków dla placowych wsi rozdzielnych. Można więc wnioskować, że rzeźba wpłynęła tu w poważny sposób na formy osadnictwa. Schemat rozwoju rozplanowania spontanicznego w stosunku do pewnych form terenu jak: dolina, niecka, strome zbocze jest inny od schematu stosowanego przy osiedlach jednorazowo zakładanych. Autorka stwierdza, że wpływ środowiska przejawia się również w zasięgu typów osadnictwa. Nie tylko zasada „dobra gleba stare osadnictwo” ale i druga zasada „na dobrych glebach nowe procesy gospodarczo-społeczne mające na celu intensyfikację rolnictwa rozwijają się wcześniej i pełniej”.

Ważną zaletą tej pracy jest próba klasyfikacji typów współczesnych wsi na Pomorzu w ujęciu rozwojowym. Praca tym bardziej cenna, bo rozszerzająca dla terenu Pomorza typy wsi podane przez B. Zaborskiego w pracy: „O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu”.

B. Zaborski wprowadził klasyfikację typów wsi wykorzystując w głównej mierze najnowsze dostępne w ówczesnym czasie materiały kartograficzne, a mianowicie: mapy topograficzne w skali 1 : 25 000 i 1 : 100 000. Zakładając przez analogię, że struktura rozplanowania wsi, o ile swym kształtem zewnętrznym przypomina typ wsi opisany przez historyków musi spełniać i pozostałe warunki reprezentatywne dla tej grupy osad jak np. układ pól, dróg, czas powstania i inne, sporządził mapę zasięgu typów wsi. Swą klasyfikację B. Zaborski oparł o typy wsi spotykane w Europie. Przystępując do opracowania zagadnienia rozmieszczenia ty-

pów wsi w Polsce B. Zaborski zastosował systematykę ustaloną przez Meitzena, skorygowaną przez Potkańskiego i innych badaczy polskich. Pomimo pewnych braków spowodowanych zastosowaniem niekonsekwentnej metody nazwanej przez autora „genetyczno-geometryczną” oraz rodzajem materiału kartograficznego — bez sprawdzenia niekiedy w źródłach starszych prawdziwości wysnutych wniosków odnośnie typów wsi i ich wieku powstania — praca ta jest cenną pozycją. Wypełnia ona lukę istniejącą w znajomości typów osadnictwa całej Polski. Omawiana praca, aczkolwiek nie zadowoliła historyków i wzbudziła pewne zastrzeżenia wśród geografów, zamknęła jednak jeden z etapów badań nad kształtami wsi i zaspokoili potrzebę stworzenia koncepcji charakterystyki geograficznej osadnictwa Polski na długi okres czasu. Pomimo zgodnego stwierdzenia braków oraz niepełnego rozwiązania tego zagadnienia, utrzymała się do dnia dzisiejszego, podlegając korektom i rozszerzeniu typów i podtypów dla poszczególnych i nielicznych tylko rejonów Polski. Praca ta wydaje się być ważna dla kartografów również i z tego powodu, że ograniczając się tylko do bardzo krótkich streszczeń różnych poglądów na genezę poszczególnych typów wsi, daje generalną podstawę do wydzielenia typu wsi, której związku ze środowiskiem lub jego braku musi doszukać się sam kartograf w procesie przedstawiania osad na mapach topograficznych. Dociekania te powinny być tym wnikliwsze, że brak jest niestety do tej pory w literaturze polskiej prac na ten temat. O aktualności i przydatności badań tego typu świadczy nowy rodzący się kierunek zainteresowań kartografii niemieckiej, której przedstawicielem może być Herbert Weymar, Główny Redaktor VVK*).

Herbert Weymar analizując w pracy swojej „Gesetzmassiges Generalisieren, eine Forderung der modernen Kartographie” dotychczasowy stan prac zmierzających do wiernego oddania treści map topograficznych stwierdza, że cechuje je niejednolite ujęcie zagadnień i nierówna jakość sporządzanych map topograficznych. Zajmując się zagadnieniem prawidłowego przedstawienia osad na mapach topograficznych dochodzi do wniosku, że podstawą wiernego ich oddania powinny być wnikliwe badania znajdujące swój wyraz w uzgodnieniu czynników środowiska geograficznego z dostosowanymi do skali mapy czynnikami „mapotwórczych środków wyrażania”. H. Weymar uważa, że nic nie wydaje się ważniejsze w zakresie redakcji mapy, jak uwolnienie jej od zasięgu agnostycyzmu i uczynienie jej przedmiotem ścisłej i naukowej działalności badawczej, u której podstaw będą leżały osobliwości środowiska geograficznego i możliwości zobrazowania go na mapach topograficznych. Jako zasadę

*) Verwaltung Vermessungs- und Kartenwesen im MDI der DDR.

prawidłowego przedstawienia osad na mapach topograficznych przyjmuje konieczność uwzględnienia:

1. czynników środowiska geograficznego
2. czynników „mapotwórczych środków wyrażania” uwarunkowanych skalą.
3. procesów elementarnych.

Do czynników środowiska geograficznego zalicza czynniki osiedlowo-geograficzne wsi i miast z rozbiem na czynniki mniejszych jednostek mieszkalno-gospodarczych oraz większych jednostek z uwzględnieniem warunków rozwojowo-historycznych z punktu widzenia polityczno-gospodarczo-geograficznego. Widzi potrzebę uwzględnienia typów miast i wsi oraz warunków ich powstania, a także respektowania czynników komunikacyjno-geograficznych. Do czynników „mapotwórczych środków wyrażania” zalicza uwarunkowane skalą mapy; normy graficzne i optyczne oraz czynniki optymalnego obciążenia mapy. Za procesy elementarne Weymar uznaje takie procesy, które umożliwiają świadome ujęcie w praktyce kartograficznej zarówno zmian ilościowych spowodowanych skalą mapy jak i przekształcenie tych zmian w „węzłowych punktach” w nową wartość kartograficzną w sensie zachowania i w sensie rozszerzenia. Wyróżnia tu procesy rozpoznania, redukcji, selekcji, pochłaniania i przekształcenia jakościowego.

Reasumując powyższe rozważania dochodzi się do wniosku, że dotychczasowy stan badań nad prawidłowym przedstawieniem osad na mapach topograficznych dla potrzeb kartografii wielko i średnio skalowej jest niewystarczający i zachodzi potrzeba poszukiwania nowych dróg zmierzających do pełniejszego zaspokojenia potrzeb w tym zakresie.

O potrzebie uwzględniania elementów środowiska geograficznego

Jest rzeczą powszechnie wiadomą — co już poprzednio zaznaczono — że zewnętrzny wygląd wsi, a zwłaszcza miast jest w znacznej mierze kształtowany przez warunki ustrojowe i gospodarcze danego etapu rozwoju. Powszechnie znane są przykłady nawarstwiania się — szczególnie w miastach — typu i charakteru zabudowy związanej i uwarunkowanej czynnikami społeczno-gospodarczymi. Prawie w każdym mieście wydzielić można — naturalnie chodzi tu o miasta starsze, stopniowo rozbudowujące się — dzielnice o charakterze zabudowy i rozplanowania typowym dla danego okresu rozwoju i noszących piętno funkcjonalnych założeń miasta. Dzielnice starsze, nowsze i najnowsze, niekiedy zaś tylko starsze i nowsze, zależnie od intensywności i długotrwałości okresów rozwoju i zastoju danego miasta, powinny być jak najwierniej przedstawione na mapach topograficznych z ich wszystkimi charakterystycznymi osobliwościami a mianowicie:

a) okresu feudalnego — dzielnice staromiejskie o zwartej zabudowie, wąskich uliczkach z zachowaniem niekiedy wąskich dróg wokół murów obronnych.

b) okresu kapitalistycznego — centra miejskie i dzielnice doń przylegające — bloki mieszkalne i Niemieszkalne o zabudowie zwartej, a w miarę oddalania się od centrum miasta luźnej, niekiedy przyjmujące postać zabudowy willowej, dzielnice peryferyjne o zabudowie przemysłowej lub przejściowej od zabudowy miejskiej do wiejskiej.

c) okresu socjalistycznego — nowoczesne miasta (np. Nowa Huta) lub ich dzielnice o zabudowie planowej — duże bloki mieszkalne i Niemieszkalne, szerokie arterie i ulice, place zieleni użytkowej itp.

Należy również podkreślić, że nie bez znaczenia dla charakteru zabudowy i jej formy zewnętrznej jest rodzaj funkcji spełnianej przez miasto.

Inny charakter zabudowy posiadają miasta określane jako ośrodki przemysłowe, a inny określane jako ośrodki administracyjne, administracyjno-kulturalne, rolnicze, uzdrowskowe itd. Te różnice są tak duże, że nieraz nawet dla niewprawnego oka obserwatora porównującego miasta przedstawione na wielko i średnioskalowych mapach topograficznych są bez większych trudności dostrzegalne. Różnice te najjaskrawiej uwiadcniają się między miastami ośrodkami rolniczymi, a przemysłowymi i uzdrowskowymi. Życie jednak rzadko stwarza gotowe wzory i czyste typy miast jako określonych ośrodków wytwórczej działalności człowieka. Zwykle tak się układa, że miasto spełnia kilka funkcji na raz.

Często mamy do czynienia z miastem jako ośrodkiem przemysłowo-administracyjno-rolniczym, a nierzadko równocześnie i kulturalnym. Szczególnie wyraźnie zaobserwować można to w miastach wielkich. Ten funkcjonalny podział odzwierciedla się w charakterze zabudowy poszczególnych stref miasta, w jego strefach centralnych i peryferyjnych. Warunki optyczne, wskaźniki matematyczne oraz rozwinięta sieć znaków umownych, normujących zakres treści map topograficznych, powinny być tak dobrane, aby wszystkie charakterystyczne rodzaje zabudowy i związek tej zabudowy z elementami środowiska geograficznego oraz funkcjonalnego podziału miasta z jego strukturą i rozplanowaniem był oddany w sposób jasny, czytelny i wierny. Mówiąc o związku charakteru zabudowy z elementami środowiska geograficznego należy rozumieć związek zachodzący — zwłaszcza w peryferyjnej strefie prawie każdego miasta, warunkowany w pewnym sensie rodzajem zajęcia części ludności tam zamieszkałej. Uwiadczenia się to wyraźnie w przejściu charakteru zabudowy od miejskiej do wiejskiej, od budownictwa zwartego do rozproszonego lub luźnego w przypadku napotkania warunków odpowiednich dla upraw warzywniczo-sadowniczych i rol-

poczynkowy, lub budownictwa działkowego w przypadku istnienia zakładów przemysłowych oraz dogodnych warunków sadowniczo-warzywniczych.

Pomimo dużego znaczenia jakie w rozplanowaniu i strukturze zabudowy miast odgrywają stosunki społeczno-gospodarcze, nie można pominąć roli środowiska geograficznego. Jest ono tym elementem, który w pewnym stopniu bierze udział w kształtowaniu się form miasta, jego zasięgu, kierunków rozwoju i sprzyja większej lub mniejszej jego rozbudowie w zależności od stopnia umiejętności wykorzystania go przez człowieka — stopnia rozwoju społeczeństwa.

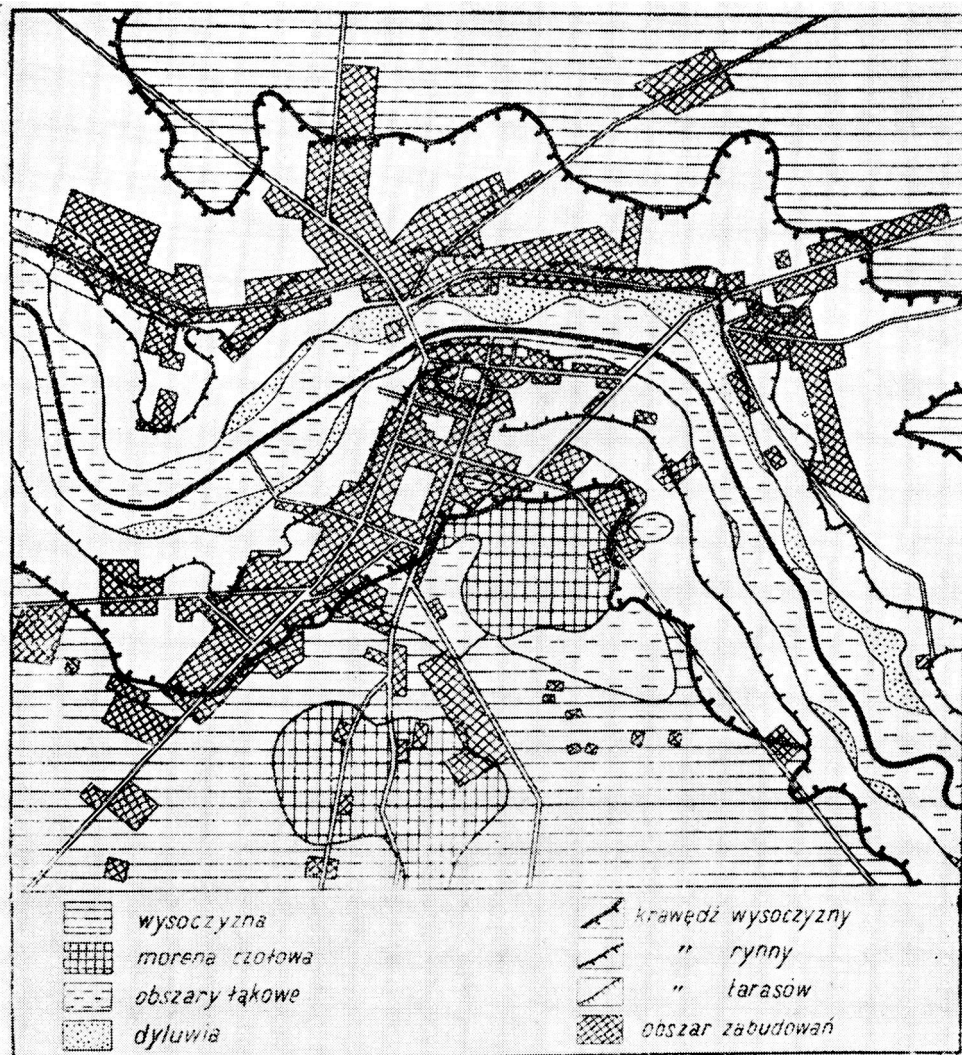
O wpływie elementów środowiska geograficznego świadczy fakt zakładania miast w bliskim kontakcie z wodą szczególnie z wodami płynącymi, w sprzyjających warunkach rozwoju szlaków komunikacyjnych itp.

Woda była i jest dla człowieka jednym z najważniejszych warunków rozwoju gospodarki. Pomimo tego miasta unikają terenów zabagnionych, przeważnie nigdy zabudowa miast w przypadku bliskiego kontaktu z wodami biezącymi nie schodziła poniżej tarasów akumulacyjnych, wiążąc się ze stokiem lub tarasami nadzalewowymi. Zwykle też pod zabudowę wykorzystywane są gleby najgorsze w danym rejonie.

Gleby lepsze zostają przeznaczone pod uprawy rolne lub sadowniczo-warzywnicze. Znane są jednak przypadki kiedy miasta zostały zbudowane na glebach najlepszych jak np. Nowa Huta, Świdnik i częściowo Lublin. Znane są też fakty nie liczenia się z ukształtowaniem rzeźby i realizowaniem planów miejskich mimo niesprzyjających warunków terenu. Przykładem takim może być miasto Będzin, gdzie utrzymanie regularnego w planie rynku wbrew nierównościom terenu odbyło się kosztem niwelacji zbocza góry. Nie mniej jednak w dużej ilości miast można dostrzec ścisłe zespolecie i wykorzystanie warunków konkretnego środowiska geograficznego czy to ze względów obronnych, czy też komunikacyjnych, przemysłowych i innych. Przykładem mogą tu służyć takie miasta jak Lipno (Rys. 1), Zamość, Zakroczym (Rys. 2), Dobrzyń, Szydłów (Rys. 3), czy też Kazimierz nad Wisłą (Rys. 4).

Podstawami skartowania na mapie istniejącej sytuacji są uwarunkowane ich skalą i przeznaczeniem normy matematyczne, dokładnościowe i optyczne, stawiane każdej mapie. Ponieważ niniejszy artykuł ma za zadanie podkreślić związek zachodzący między elementami środowiska geograficznego, a usytuowaniem osiedla i jego kształtem w celu wykazania współzależności osiedli z pozostałą treścią mapy, a w pierwszym rzędzie z rzeźbą terenu, hydrografią, pokryciem glebowo-roślinnym — dlatego szczególną uwagę należy zwrócić na osiedla wiejskie — więcej niż miejskie, bezpośrednio i ściśle zespolone ze środowiskiem geograficznym i tym samym bardziej predysponowane do tych rozważań.

Pominięcie pozostałych czynników składających się na sumę elementów stanowiących o prawidłowym przedstawieniu wszelkich skupisk ludzkich tj. miast, wsi i osiedli na mapach topograficznych nie wynika

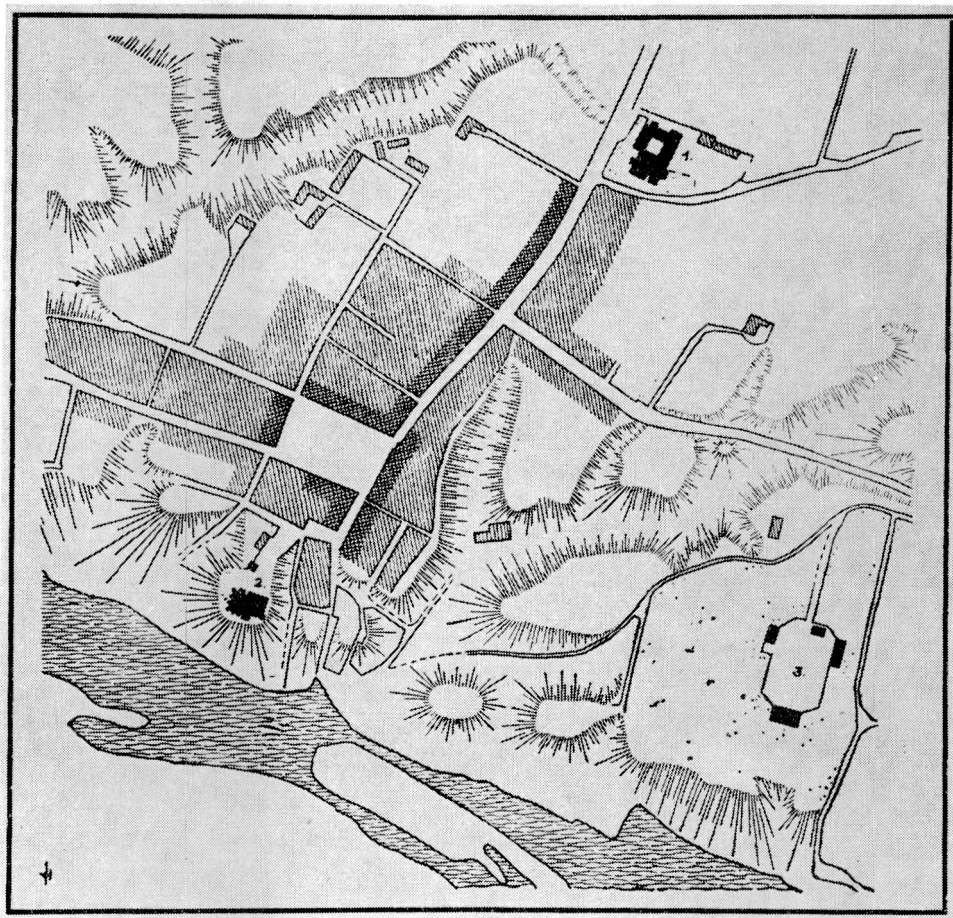


Rys. 1

więc z niedoceniań ich roli, lecz ma jedynie na celu podkreślenie znaczenia tego, do tej pory stosunkowo mało dostrzeganego — szczególnie przy przedstawianiu wsi — związku osadnictwa ze środowiskiem geograficznym.

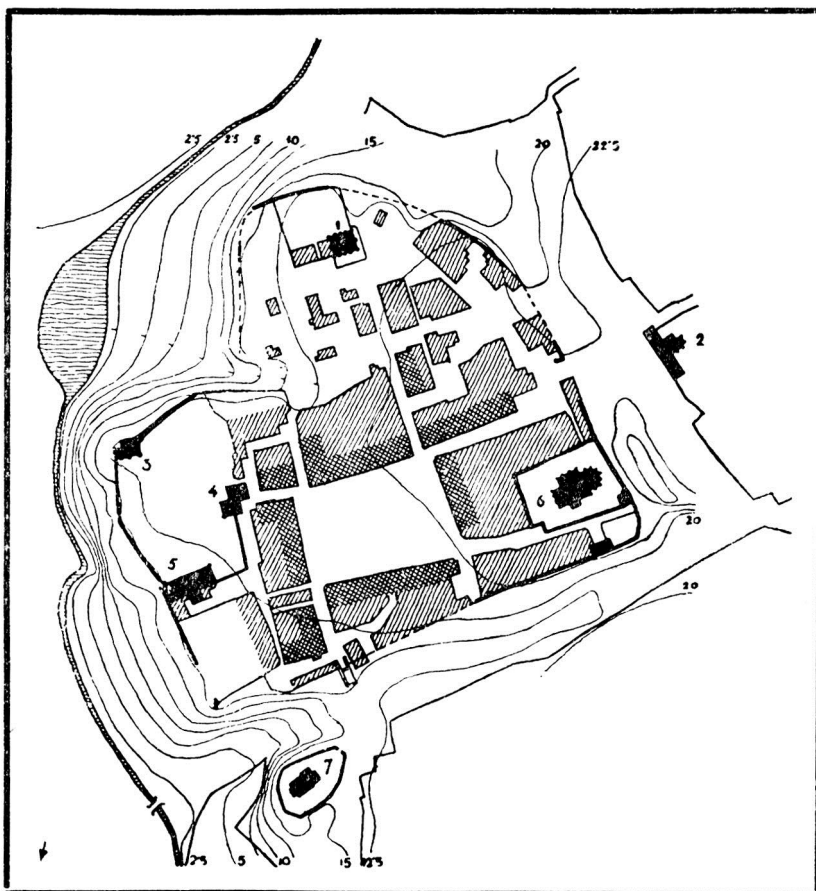
Generalnie można wydzielić dwa rodzaje wsi:

- a) wsie powstałe samorzutnie
- b) wsie powstałe na podstawie prawnej np. na prawie polskim, niemieckim itp. będące przejawem nadbudowy państwa i społeczeństwa, którego potrzebom służy.

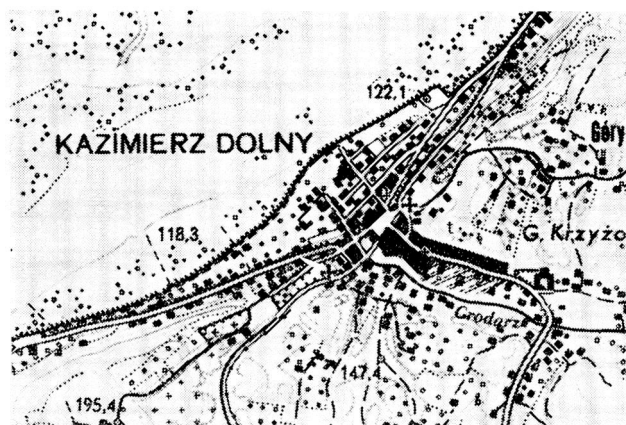


Rys. 2

Tak pierwszy jak i drugi rodzaj wsi usytuowany jest w pewnym ściśle określonym środowisku geograficznym. Faktu tego nie zmienia nawet uwzględnienie niezmiennie istotnych, bo w dużej mierze wpływających na formy osadnictwa stosunków własnościowych, stanowiących o sposobach prowadzenia gospodarki przez własność dużą bądź własność małą i odzwierciedlających się w zewnętrznym wyglądzie osad. To bez-



Rys. 3



Rys. 4

pośrednie usytuowanie osady w pewnym określonym środowisku geograficznym, wybranym przez człowieka, w sposób bardziej lub mniej świadomy, w takich, a nie innych warunkach ukształtowania terenu, stosunkach hydrograficznych, glebowych i wiążących się z nimi warunkach podłoża geologicznego, a wreszcie i pokrycia glebowo-roślinnego — podsuwa bardzo często prawie gotowe wzory dla najlepszego rozmieszczenia zagród w obrębie powstającej nowej osady.

Znamienne jest szczególnie ściśle zespolenie się wsi starszych z otaczającymi je warunkami. Im wieś starsza tym przeważnie bardziej i lepiej zespolona z otaczającymi ją warunkami. Ewolucja agrarna i postęp techniczny pozwoliły nakładem większych kosztów i wysiłków bardziej skutecznie oddziaływać na środowisko geograficzne i podporządkowywać je swojej woli, nadawać kształt z góry zaplanowany i wybrany w sposób jaknajbardziej świadomy. Niemniej jednak znaczny odsetek wsi, to osady stare, powstałe stosunkowo dawno i choć przyjmują one obecnie różne kierunki rozwoju i rozbudowy, to jednak zachowują przeważnie większe lub mniejsze piętno archaizmu narzucone przez warunki towarzyszące chwili powstania wsi.

O oddziaływaniu środowiska geograficznego na rozwój sieci osadniczej świadczy usytuowanie najstarszych form wiejskich w terenie. Elementy środowiska geograficznego wiążą się w różne zespoły cech o niejednakowej wartości dla człowieka. Środowisko geograficzne dostarcza bowiem obok warunków umożliwiających gospodarkę rolną również i takie, w których gospodarka ta jest niemożliwa. Już od dawien dawna zajmowane były w pierwszym rzędzie te tereny, które posiadały najdogodniejsze warunki rozwojowe, a więc obszary o żyznych glebach i dogodnych warunkach hydrograficznych, unikano natomiast terenów mało żyznych i zabagnionych.

Znane są powszechnie przypadki mówiące o zajmowaniu przez sieć osadniczą często w pierwszej kolejności żyznych dolin z wyższymi nadzalewowymi tarasami i stokami o dogodnych warunkach hydrograficznych i drożnych. Rola naturalnych stref drożnych, doniosła obecnie, była o wiele większa w czasach dawniejszych, kiedy strefa drożna była zapewne synonimem drogi. Ta ważna cecha predysponowała też działy wodne jako miejsca dogodnego rozwoju sieci osadniczej.

Ukształtowanie terenu oraz podłoże geologiczne i wiążące się z nim gleby stworzyły szeroki wachlarz możliwości, w których człowiek szukał najdogodniejszych warunków zamieszkania i zaspokojenia potrzeb, wiążąc się możliwie najściślej z istniejącym porządkiem środowiska fizycznego. Związek i współzależność kształtu, a bardzo często też i typu wsi oraz elementów środowiska geograficznego możemy prześledzić na niżej przytoczonych przykładach będących jednocześnie przyczynkiem dla bardziej

wnikliwego rozpatrywania wzajemnego związku elementów treści przy przedstawieniu jednego z tych elementów, jakim są w tym przypadku wsie na mapach topograficznych.

Typy wsi i ich związek ze środowiskiem geograficznym

Bogdan Zaborski w pracy „O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu” wprowadził klasyfikację opartą na typach wsi spotykanych w Europie. Klasyfikacja ta mimo swoich niewątpliwych zalet, posiada też i braki uwidoczniające się w niepełnym rozwiązaniu tego zagadnienia. Klasyfikacja ta zachowała się jednak do dnia dzisiejszego. Kartograf opracowujący mapy topograficzne, mając na uwadze możliwie wierne oddanie zjawisk, powinien szczególnie baczna uwagę zwrócić na odtworzenie charakterystycznych kształtów wsi, jej zasięgu i zabudowy wewnętrznej. Ważne jest zachowanie w pierwszym rzędzie tych cech, które spotykane



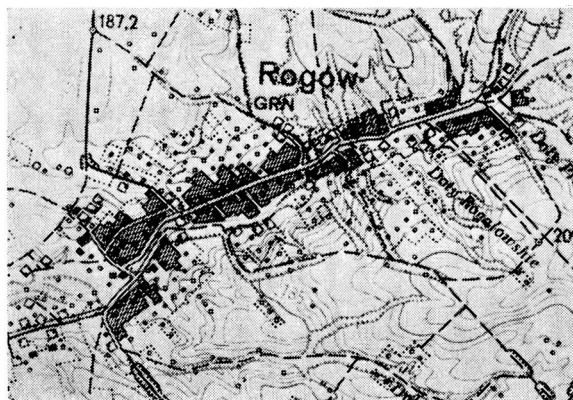
Rys. 5

w większej ilości wsi stanowią podstawę do wydzielenia pewnego typu wsi. Znajomość typu wsi oraz związek kształtu i struktury zabudowy z innymi elementami treści mapy, powinny stanowić podstawę ich prawidłowego przedstawienia na mapie. Niżej zamieszczone przykłady poszczególnych typów wsi mają na celu podkreślenie tych cech, które przede wszystkim powinny być w sposób jak najbardziej prawidłowy odtworzone i zachowane w dalszym procesie przedstawiania wsi na mapach topograficznych.

Ulicówka — wieś składająca się z dwu zwartych niezbyt długich (od 0,5 do 2 km) szeregów domów położonych po obu stronach drogi lub rzeki. Domy nie ciągną się w sposób zwarty wzdłuż drogi przez cały obszar wsi, lecz są skupione w pobliżu jej środka. Typ wsi spotykany bardzo często w Polsce. Znamienna jest powszechność ulicówek w terenach uroz-

maiconych pod względem rzeźby terenu. Uprzywilejowane są pod tym względem kontakty poziomów wyższych z niższymi np. krawędzie zabagnionych dolin z wyższym poziomem oraz częściowo obszary lessowe. Przykładem mogą być wsie Chrostkowo pow. Lipno, rys. 5 oraz Rogów pow. Puławy rys. 6.

Wieś Chrostkowo położona w terenie morenowym wykazuje stosunkowo dobre powiązanie z rzeźbą terenu. Wieś rozbudowana jest wzdłuż dwóch przecinających się dróg, przy czym uprzywilejowana jest droga główna przebiegająca prawie równolegle do doliny rzecznej z południa na północ stanowiąc oś zabudowy wsi. Bliski kontakt wschodniej strony drogi z jednym z dopływów rzeczki „Ruziec” oraz położonymi w dolinie rzecznej dwoma niezbyt dużymi jeziorkami, ogranicza rozwój zabudowy wsi. Zewnętrzny kontur zabudowy wykazuje dużą zależność od topografii i w zasadzie zabudowa nie wykracza poza poziom wyższy — krawędź doliny. Strona zachodnia wsi wykorzystująca tereny morenowe wkracza swą zabudową znacznie dalej niż miało to miejsce w części wschodniej. Znamienne jest wykorzystanie obniżen terenowych i stoków pod zabudowę oraz uprawy warzywniczo-sadownicze. Przy przedstawianiu wsi na mapie topograficznej kartograf powinien zwrócić uwa-



Rys. 6

gę na zachowanie zasięgu zabudowy w ścisłym powiązaniu z rzeźbą terenu. Niedopuszczalne jest wejście z rysunkiem konturu wsi w teren podmokłej i częściowo zatorfionej doliny rzecznej narażonej na okresowe zalewy. Ważne jest odtworzenie charakterystycznego przebiegu ulic tworzących w miejscu skrzyżowania plac w kształcie trójkąta oraz zachowanie wszelkich załamów konturu i wykazanie tendencji rozwoju w kierunku zabudowy terenów bardziej podatnych pod budownictwo i uprawy warzywniczo-sadownicze.

Innym przykładem ulicówki jest wieś Rogów pow. Puławy położona w strefie przykrawężnej doliny rzeki Jaworzanki z wysoczyzną lessową. Położenie przykrawężne zagród wzdłuż drogi wykorzystującej wyższy taras rzeki Jaworzanki jest wyraźnie widoczne już na pierwszy rzut oka na strukturę zabudowy wsi. Domy usytuowane są po obu stronach drogi lub rzeki, na wyższym poziomie akumulacyjnym i wkraczają czasami nawet na wysoczyznę wzdłuż urwistych brzegów wąwozów erozyjnych lub łagodniejszych stoków wysoczyzny lessowej.

Ważne jest wykazanie: a) uwarunkowania rozwoju zabudowy wewnętrznej oraz konturu zewnętrznego wsi od rzeźby terenu i hydrografii, b) niemożliwość zabudowy tarasu zalewowego i urwistych zboczy wąwozów erozyjnych, c) nieregularność linii konturu zewnętrznego wsi uwarunkowaną dużymi spadkami terenu, podlegającemu łatwo erozji oraz przebiegiem doliny rzecznej wraz z jej tarasami zalewowymi. Należy też zwrócić uwagę na dość dobrze rozbudowaną sieć dróg bocznych odchodzących od drogi głównej, która stanowi wraz z rzeką oś zabudowy wsi. Drogi te przeważnie wykorzystują spadki terenowe, biegają dnem wąwozów erozyjnych i tylko w nielicznych przypadkach wchodzą na wysoczyznę nie licząc się z topografią terenu.

Obok ulicówek wykazujących dobre dostosowanie do rzeźby terenu gleb i hydrografii spotykane są ulicówki nie posiadające z rzeźbą terenu żadnych powiązań. Przykładem takiej wsi może być wieś Janiszewo pow. Lipno. rys. 7. Kartograf w takim przypadku powinien wykazać niezależność zabudowy od otaczającego ją środowiska.



Rys. 7

Wielodroźnia — zwarta wieś zabudowana wzdłuż kilku najczęściej krętych i splątanych ulic wykazujących ściślejsze powiązanie z rzeźbą. Poszczególne gospodarstwa rozmieszczone są we wsi dość luźno, domy usytuowane chaotycznie. Część gospodarstw łączy z drogą główną spłot małych drózek o większym lub mniejszym znaczeniu. Układ wsi wynika w dużym stopniu z dostosowania się zabudowy do topografii terenu. Każda zagroda stara się wybrać korzystne usytuowanie w stosunku do zboczy wysoczyzny i niecki lub doliny rzecznej. Jako przykład tego ty-

pu wsi może służyć Brzezie powiat Racibórz — rys. 8 — oraz Kobyla powiat Racibórz rys. 9.

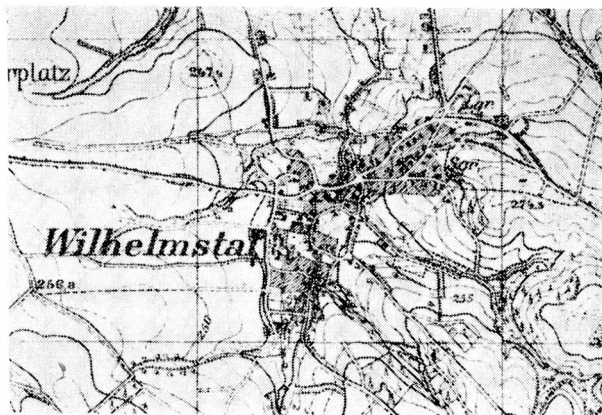
Wieś Brzezie leży na zboczu doliny wrzynającej się swoją odnogą główną oraz szeregiem rozgałęzionych dolinek bocznych w wysoczyznę lessową. Droga główna, spełniająca funkcję drogi przelotowej przebiega skrajem wsi i nie stanowi osi planu zabudowy. Na szczegółową lokalizację zagród wywarła wpływ rzeźba terenu. Wieś leży na zboczach doliny wyerodowanej przez wody strumienia wpływającego do pobliskiego jeziora. Zagrody usytuowane przy drodze biegnącej wzdłuż strumienia



Rys. 8

rozmieszczone są dość luźno, w różnych od siebie odstępach i na różnych poziomach w sposób bezładny i nieregularny. Droga jest kręta i nie przypomina znormalizowanej, prostej drogi ulicówki. Ważnym jest wykazanie ścisłego dostosowania się zabudowy do środowiska, związku dróg i zabudowy z rzeźbą. Główna droga wiejska biegnie dnem doliny prawie równoległe do płynącego (doliną) strumienia, aż do napotkania większego podmokłego zagłębienia, gdzie rozwidła się biegnąc po obu stronach zbocza. Oddać należy wykorzystanie pod zabudowę obu zboczy dolin oraz tendencję do oddalania się od brzegów strumienia w głąb pól zwłaszcza tam, gdzie boczne dolinki łagodnie wrzynają się w wysoczyznę lessową. Podkreślić należy: a) zależność prawie równoległego do linii poziomic przebiegu szeregu bocznych dróg, o większym lub mniejszym znaczeniu (wyjątek stanowi droga w południowej części wsi przecinająca wysoczyznę wzdłuż stoku), b) nieregularność zabudowy zaakcentowanej przez fakt występowania gospodarstw o nierównej wielkości — dużych zabudowań zbliżonych do folwarków obok małych zagród. Innym przykładem wsi tego typu jest wieś Kobyla. Posiada ona rozplanowanie nieregularne i podobnie jak wieś Brzezie, wykazuje dość duże dostosowanie do topo-

grafii terenu. Położona w niecce wykorzystuje pod zabudowę zbocza wysoczyzny lessowej oraz dno doliny. Zagrody rozmieszczone są nieregularnie w stosunku do drogi, raz bliżej raz dalej, w zależności od dogodności usytuowania w stosunku do zbocza i sieci wodnej. Kobyla podobnie jak Brzezie jest wsią, w której dostosowanie się do rzeźby nadało nieregularny charakter zabudowie, wzdłuż kilku krętych i splątanych ulic.



Rys. 9

Widlica — jest formą przejściową między ulicówką, a wsią wielodrożną. Jeżeli bowiem dwie ulicówki połączy się przecznicami powstanie wieś o kształcie wideł lub drabiny. Przykładem takiej wsi mogą być Bieńkowice pow. Racibórz rys. 10, położone na zboczu doliny rzeczki Psiny. Wieś jest pobudowana wzdłuż dwóch równoległe do siebie położonych dróg wiejskich o równorzędnym znaczeniu, połączonych szeregiem małych również równoległe biegnących przecznic. Struktura zabudowy

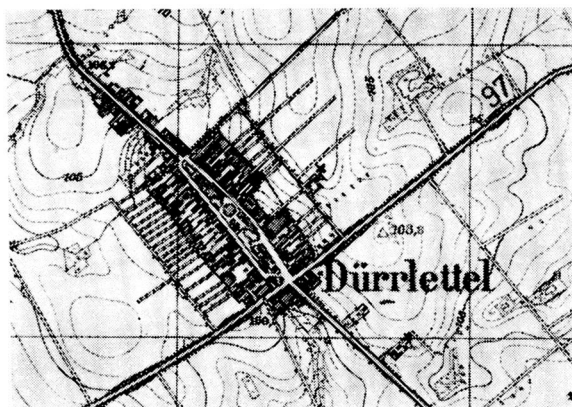


Rys. 10

świadczy o świadomym i planowym rozwoju tej wsi, podkreślonym jeszcze przez fakt jednolitego kierunku usytuowania budynków wewnątrz poszczególnych zagród. Część budynków ustawionych prostopadłe do jednej, a część równolegle do drugiej drogi stwarza wrażenie ładu i regularności. Oś zabudowy wsi ciąży w kierunku południowym, ograniczonym częściowo przez rzekę Psinę. Zabudowa terenów tej strony wsi zeszła aż nad sam brzeg rzeczki Psiny. Można nawet zaobserwować zejście z zabudową — wzdłuż bocznej drogi — w widły rzeczki Psiny i Młynówki. Zwarta zabudowa tej części wsi wiąże się niewątpliwie z łatwiejszym dostępem do wody.

Wieś położona na zboczu wykazuje wraz z układem dróg dość dobre powiązanie z topografią i siecią wodną tego rejonu.

Ważne jest wykazanie na mapie topograficznej powiązań zabudowy z siecią wodną w części południowej wsi oraz rzeźbą terenu w części zachodniej położonej na prawo od drogi łączącej Bieńkowice z wsią Sudół, a następnie przez Studzienną z Raciborzem. Podkreślić należy wykorzystanie pod zabudowę zwartą południowej części wsi bardziej do tego celu predysponowanej, od części północnej wkraczającej w teren pól uprawnych o wyższym poziomie wód gruntowych.

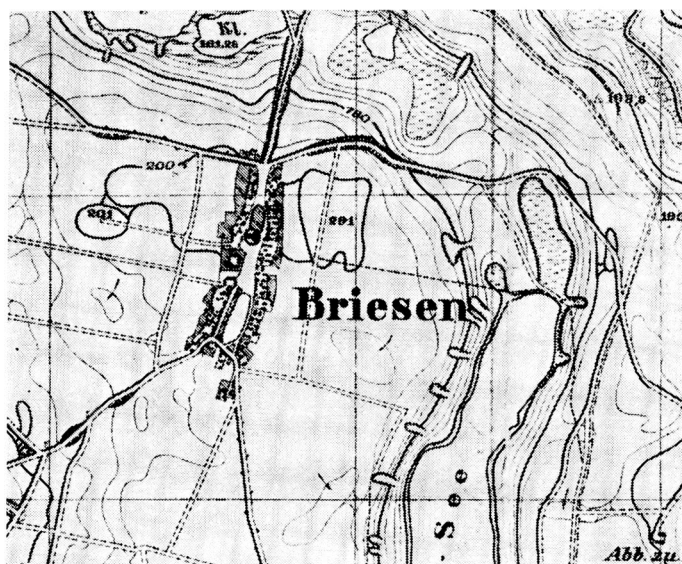


Rys. 11

O w a l n i c a — wieś o kształcie wrzeciona składającego się z dwu gęsto zabudowanych, łukowato zbiegających się ulic od 0,5—2 km długości, między którymi znajduje się staw lub plac wolny, albo zabudowany (kuźnia, kościół, cmentarz, szkoła itp.). Wsie tego typu są formą rozplanowania osad spotykaną dość często na Pomorzu oraz na ziemiach zachodnich i południowo-zachodnich Polski. Jako typowy przykład posłużyć może wieś Lutol Suchy, pow. Międzyrzec — rys. 11, położona na wale bukowieckim, usytuowana w łagodnym siodle między dwoma wzniesieniami.

W środku oraz na dwu końcach owalnego placu usytuowane są trzy małe jeziora. Obok nich, w dość dużych odstępach znajdują się: kościół, kuźnia i zabudowania gospodarcze. Plac otaczają dwie stosunkowo szerokie ulice. Po zewnętrznej stronie ulic usytuowane są zwartym szeregiem zagrody. Zabudowę cechuje duże podobieństwo rozplanowania wewnętrznego — domu mieszkalnego i budynków gospodarczych. Domy mieszkalne z dwóch sąsiednich zagród ustawione są parami ścianą szczytową do drogi.

Do każdej zagrody z ulicy prowadzi oddzielny wjazd oraz bardzo często oddzielna droga gospodarcza wychodząca z poza zabudowań gospodarczych w kierunku pól. Drogi te zazwyczaj kończą się ślepo na terenie działek indywidualnych gospodarzy. Układ dróg ma charakter dośrodkowy. Wsie tego typu często były zakładane planowo. Zagrody przeważnie jednakowej wielkości stwarzają wrażenie ładu i porządku. Ważne jest oddanie struktury zabudowy, charakterystycznego przebiegu ulic stanowiących osie zabudowy wsi, licznych dróg gospodarczych oraz bardzo często regularnego przebiegu linii konturu zewnętrznego wsi.



Rys. 12

Obok wsi o typie regularnych owalnic bardzo często spotyka się też małe owalnice o zabudowie mniej lub bardziej zwartej, o większym lub mniejszym dostosowaniu do rzeźby terenu. Takim przykładem owalnicy może być wieś Brzeźno pow. Człuchów, rys. 12, i Łąkie, pow. Człuchów, rys. 13, przy czym w tej ostatniej można doszukać się placu o kształcie

nieregularnego owalu usytuowanego zgodnie z wydłużonym lokalnym obniżeniem zajęтым przez jezioro obecnie zarośnięte.

Nad drogami otaczającymi plac usytuowane są po stronie zewnętrznej ulic w dość dużych odstępach pojedyncze zagrody. Zabudowa nie wkracza w teren niżej położonej podmokłej i zabagnionej doliny. Szczególnie wyraźnie uwidacznia się to w części zachodniej wsi.



Rys. 13

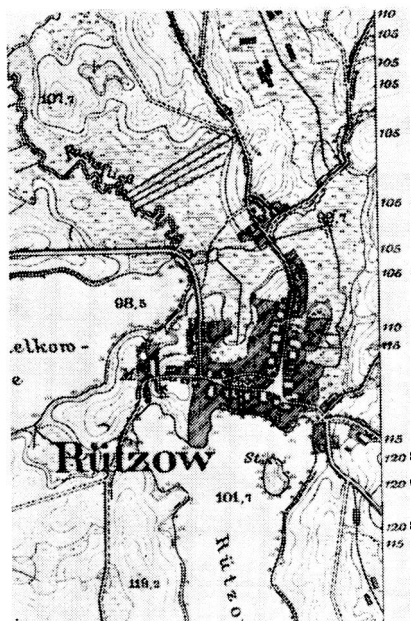
Przykładem idealnego wprost dostosowania do rzeźby terenu, hydrografii i podłoża geologicznego jest wieś Rydzewo pow. Drawsko, rys. 14.

Jest to owalnica o dwóch osiach rozplanowania wykazująca duże powiązanie z rzeźbą terenu. Stanowi ona jak gdyby kompilację dwóch typów wsi — małej owalnicy z wsią ulicową o placu trójkątnym rozdrożnym — doskonale dopasowanych do topografii i sieci wodnej oraz podłoża.

Wieś położona jest na wzniesieniu między dwoma jeziorami. Od strony południowej i zachodniej otaczają ją jeziora Rydzewo i Będargowo, od strony północno-wschodniej podmokła i zabagniona dolina. Niedopuszczalne było by w takiej sytuacji nie podkreślenie przez kartografów na mapie topograficznej związku zasięgu zabudowy z rzeźbą, siecią hydrograficzną i podłożem geologicznym, bądź też wejście z rysunkiem zabudowy w podmokłą i zatorfioną dolinę. Należy także zachować charakterystyczny układ dróg, typowy dla wsi typu owalnicy i wsi o wyglądzie ulicówki o trójkątnym placu rozdrożnym.

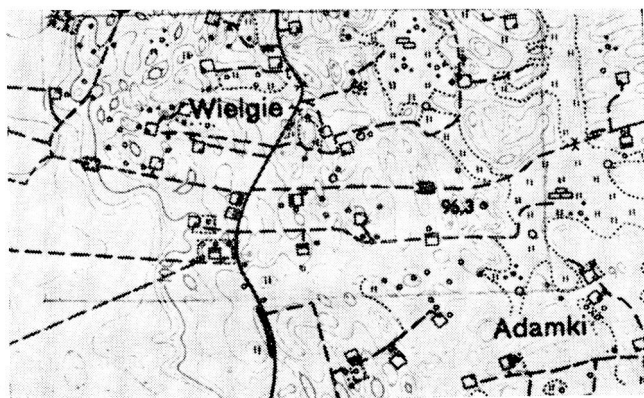
Wieś typu rozproszonego — składająca się z kilku lub kilkunastu, a czasami i więcej oddzielnie i chaotycznie rozmieszczonych

zagród, połączonych splotem krótszych lub dłuższych dróg gospodarczych. Jest to typ wsi spotykany często na terenach Polski, powstały w wyniku komasacji gruntów lub parcelacji większych majątków ziemskich.

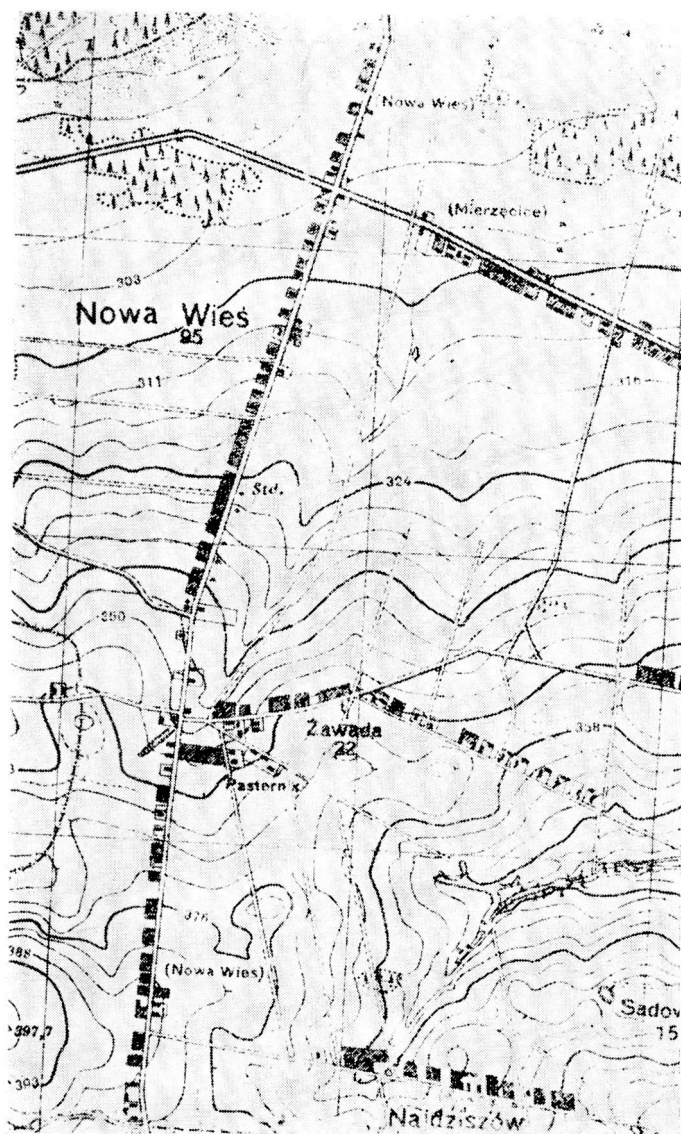


Rys. 14

Te bezładnie i niejednokrotnie daleko od siebie rozmieszczone zagrody stanowią jednak całość administracyjną. Przykładem służyć może wieś Wielgie pow. Lipno, rys. 15.



Wieś usytuowana w terenie morenowym składa się z poszczególnych zagród rozmieszczonych w sposób nieregularny i chaotyczny w różnych odstępach od drogi głównej i licznych dróg gospodarczych. Dostosowanie



Rys. 16

do rzeźby terenu i sieci wodnej przejawia się w sposobie ulokowania zagród w stosunku do zboczy pagórków morenowych i licznie występujących jeziorzek oraz podmokłych bezodpływowych dolinek. Pod zabudowę wy-

korzystywane są przeważnie stoki pagórków oraz w niektórych przypadkach powierzchnie lokalnych wzniesień.

Rozmieszczenie zagród uwarunkowane jest występowaniem gleb słabo przepuszczalnych oraz deniwelacjami terenu, sprzyjającymi gromadzeniu się w lokalnych zagłębieniach i dolinkach wód okresowych lub stale tam występujących. Ważne jest zachowanie na mapie topograficznej nieregularnego i rozproszonego charakteru zabudowy, rozwiniętej sieci drożnej oraz związku zabudowy z rzeźbą, glebami i siecią wodną. Niedopuszczalnym jest wejście z rysunkiem zagród w teren podmokłych, a czasami zabagnionych dolinek.

Ł a ń c u c h ó w k a — wieś powstała po wykarczowaniu lasu. Jest formą osiedla związanego z kolonizacją. Tworzą ją dwa długie szeregi domów ustawionych luźno wzdłuż drogi. Domy stoją w równych odstępach i ciągną się na całej długości wsi. Prostopadle do drogi (osi wsi) ciągną się pasy gruntów równej szerokości, pooddzielane drogami polnymi. Na początku każdego łaanu przy drodze stoją zabudowania właściciela. Typ wsi spotykany często w górach.

R z ę d ó w k a — wieś o różnej długości, od 0,5 km do kilku km. Domy stoją najczęściej po jednej stronie drogi prostej lub łamanej w pewnych od siebie odległościach. Przebieg drogi jest często mało zależny od ukształtowania terenu.

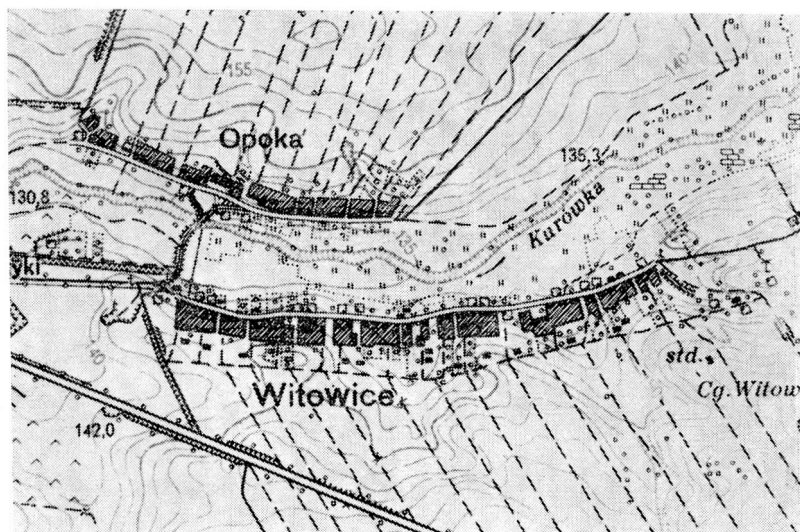
Przykładem służyć może Nowa Wieś pow. Zawiercie, rys. 16.

Droga stanowiąca oś zabudowy wsi przecina krawędź wyższego poziomu denudacyjnego utworów triasowych (wapień muszlowy) linią łamaną, złożoną z odcinków prostych, pokonując na odległości 3,5 km prawie 85 metrową różnicę poziomów. Zagrody z reguły jednakowej wielkości usytuowane po jednej stronie drogi w dość dużych od siebie odstępach, świadczą o przemyślanej i z góry narzuconej formie rozplanowania osady. Obok rzędówek wykazujących małą zależność od rzeźby terenu dość często spotyka się ściśle z nią zespolone. Szczególnie wyraźnie zaznacza się to w terenach lessowych i przykrawężnych.

Wieś Witkowice i Opoka pow. Puławy, rys. 17 położone w strefie przykrawężnej doliny rzecznej z wyższym poziomem wysoczyzny lessowej są przykładem ścisłego zespolenia i dostosowania do istniejących warunków hydrograficznych, glebowych i rzeźby terenu. Wsie ciągną się wzdłuż dróg położonych nad rzeką Kurówką. Zagrody usytuowane są na wyższym poziomie bezpośrednio wkraczając na stoki wyżyny lessowej. Zewnętrzna linia zabudowy wykazuje dużą regularność przebiegu uwarunkowaną równomiernym zasięgiem działek zajętych pod zabudowę i ogrody warzywniczo-sadownicze oddzielone od pól uprawnych drogą gospodarczą (wieś Witkowice). Od zabudowań gospodarczych, równolegle do pasów

gruntów ornych przebiegają drogi gospodarcze kończące się ślepo na terenie pól uprawnych.

Odmianą rzędówek zwłkłych są rzędówki bagienne, utworzone z jednego lub dwu dość luźnych szeregów domów umieszczonych wzdłuż drogi na bagnie. Od osi drogi prostopadłe odchodzą drogi polne rozdzielając pola gospodarzy. Równoległe do tych dróg idealnie prostych biegną rowy odwadniające.



Rys. 17

Ważnym jest zachowanie na mapach topograficznych tak w pierwszej jak i w drugiej odmianie rzędówek, związku zabudowy z układem drogi głównej, regularnego rozmieszczenia i zasięgu zabudowy, równoległego przebiegu dróg gospodarczych i podkreślenie dostosowania zabudowy lub jego braku do rzeźby terenu i hydrografii.

S z e r e g ó w k a — wieś złożona z dwóch szeregów domów stojących zwarcie wzdłuż drogi. Szeregi zabudowań łącznie z ogródkami tworzą regularny prostokąt. W przedłużeniu wsi prowadzi zwykle prosta droga. Od wsi rozchodzą się prostopadłe drogi zwykle idealnie proste.

Kartograf przy przedstawianiu tego rodzaju wsi musi w pierwszym rzędzie zachować regularność kształtu zewnętrznego i rozplanowania wewnętrznego osady. Należy również zwrócić uwagę na jednolity charakter zabudowy, przejawiający się w jednakowej wielkości zagród oraz przylegających doń ogródków warzywniczo-sadowniczych i wierne oddanie ich na mapie topograficznej.

Ważne jest również zachowanie sieci dróg gospodarczych, zwykle ide-

alnie prostych i równoległe do siebie usytuowanych, wychodzących z tyłu zabudowań wsi.

Drogi te przy dużym zagęszczeniu mogą podlegać przy przedstawianiu ich na mapie topograficznej stosunkowo dużej generalizacji. Należy zachować jednak optyczne podobieństwo charakteru ich przebiegu i intensywności występowania.

O k o l n i c a — wieś małych rozmiarów, której zwarto stojące domy ustawione są w krąg lub podkowę dookoła pustego placu lub stawu. Bezpośrednio do zagród przylegają ogrody warzywniczo-sadownicze, a następnie pola uprawne.

Kartograf w pierwszym rzędzie musi zachować na mapie topograficznej związek zabudowy z jeziorem, albo placem, regularną linię zewnętrzną osady podkreśloną przez fakt oddzielenia budynków i otaczających je ogrodów od pól uprawnych, parkanem mającym niegdyś znaczenie obronne. Powinien też zachować tendencję rozrostu wsi przejawiającą się w odstąpieniu od regularnego usytuowania obronnego i wyjściu zabudowy wzdłuż jednej lub kilku dróg prowadzących do wsi.

P r z y s i ó ł e k — mała grupka domów położona samotnie. Układ domów rozmaity.

Na mapie topograficznej należy oddać przede wszystkim charakter rozplanowania wewnętrznego, przejawiający się często w dostosowaniu do rzeźby terenu w postaci bezkształtnego przyjmowania form zewnętrznych lub usytuowania domów wzdłuż ulicy lub placu.

Wyżej wymienione typy wsi nie wyczerpują w pełni tego zagadnienia i słuszne było by wprowadzenie szeregu nowych typów i podtypów do ogólnej klasyfikacji wsi dla terenów całej Polski. Miało by to niewątpliwie duże znaczenie również i dla kartografów opracowujących mapy topograficzne, ponieważ mogło by stanowić podstawę do wiernego i świadomego utrwalenia kształtu zabudowy zewnętrznej oraz charakteru rozplanowania wewnętrznego wsi.

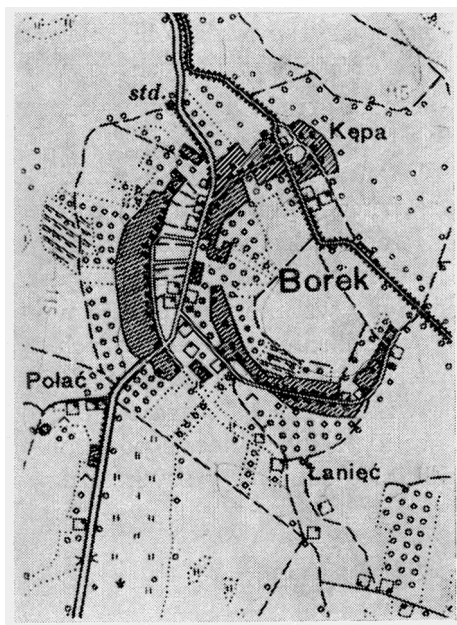
Uwagi końcowe

Praca niniejsza ma na celu wykazanie związku zachodzącego między elementami środowiska geograficznego, a wszelkimi skupiskami ludzkimi, ze szczególnym uwzględnieniem poszczególnych typów wsi, a tym samym podkreślenie związku zabudowy osad z innymi elementami treści mapy.

Wychodząc z założenia, że zewnętrzny wygląd wsi jest niewątpliwie wyrazem twórczej działalności człowieka, z różnych etapów jej rozwoju, o różnych możliwościach dostosowania otaczającego go środowiska geograficznego, możemy stwierdzić, że wieś jako suma pracy jednostek dzia-

łających pojedynczo lub grupowo, przyjmie niewątpliwie formę odzwierciedlającą się w wyglądzie zarysu zewnętrznego i rozplanowaniu wewnętrznym wsi oraz dostosowaniu lub braku dostosowania do otaczającej go rzeźby terenu, hydrografii, warunków glebowych i geologicznych.

Człowiek budując, nadaje kształt swojej zagrodzie i osadzie. Budując ją w określonych warunkach i miejscu, przyjmuje pewien określony stosunek do otaczającego go świata fizycznego. Stosunek ten nie zawsze wyraża się w dążeniu do przeobrażenia i zmieniania świata przez człowieka, ale często właśnie w lepszym dostosowaniu i wykorzystaniu dostępnych warunków fizycznych przy małym nakładzie kosztów i pracy. Szczególnie wyraźnie zaznacza się to tam gdzie lokalizacja wsi i zagród w niej występujących jest uwarunkowana łatwym dostępem do wody, dogodną rzeźbą terenu i specyficznymi rodzajami podłoża geologicznego i glebowego. Przykładem wsi dostosowanych do rzeźby, warunków wodnych są

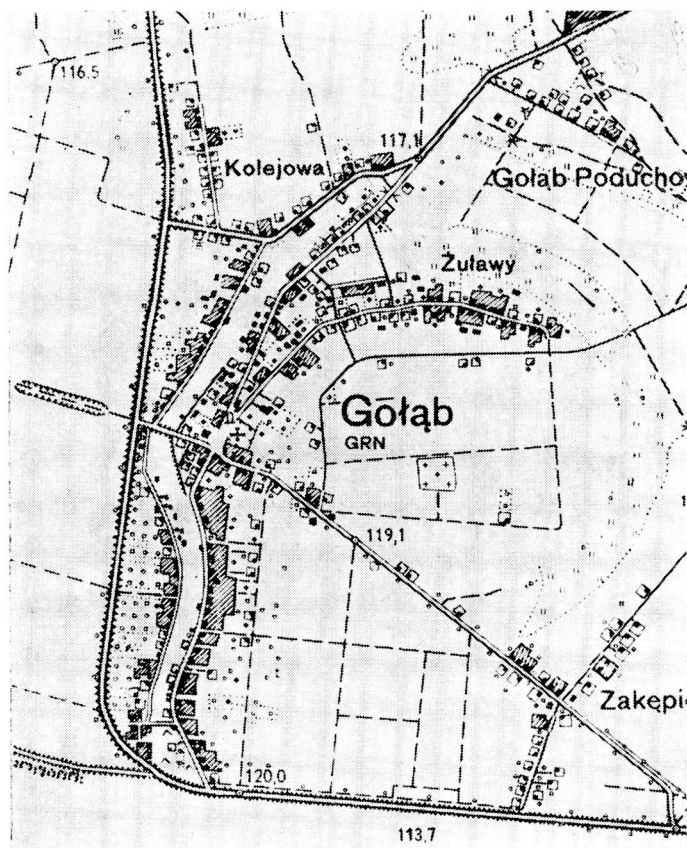


Rys. 18

wsie: Borek rys. 18 i Gołęb rys. 19, pow. Puławy, usytuowane wzdłuż starorzeczy rzeki Wisły oraz wieś Dąbrówka St. rys. 20, usytuowana u podnóża wału wydmowego Puszczy Kampinoskiej.

Dostosowanie form osad do rzeźby terenu odnosi się w głównej mierze do osad położonych nie na równinie, ale wśród rozwiniętych form wklęsłych lub wypukłych, które wywierały wpływ na przebieg dróg i charakter roplanowania wsi. Związek z elementami środowiska geogra-

ficznego zaznacza się przede wszystkim w tych wsiach, które zakładane były w sposób spontaniczny. Często osamotnione jednostki o małych możliwościach oddziaływania na otaczający je świat zewnętrzny, budując swoje zagrody, wybierały dla siebie możliwie najdogodniejsze usytuowanie w stosunku do sieci wodnej, rzeźby terenu i układu dróg.



Rys. 19

Zatem następujący nieraz przez całe wieki rozwój wsi, będący sumą działań wielu jednostek w różnych okresach czasu, stwarza osadę o kształtach i charakterze dostosowanym do środowiska geograficznego. Przejawia się to szczególnie w stosunku położenia zagród do niecki, doliny rzecznej, jeziornej, kontaktów z wyższym poziomem oraz obszarów o większych deniwelacjach terenowych.

Wsie zakładane planowo, będące wynikiem działania pewnej grupy społecznej, są sumą działań przemysłanych i celowych. Kształt wsi często mało zależny i związany z otaczającym go środowiskiem wykazuje

dużą regularność zabudowy przejawiającą się w jej zasięgu i wewnętrznym rozplanowaniu budynków.

Związek wsi, jej kształtu i struktury rozplanowania zabudowy ze środowiskiem geograficznym, przejawia się we wzajemnym powiązaniu poszczególnych elementów treści mapy i powinien być wiernie oddany na mapach topograficznych.



Rys. 20

Kartograf opracowujący mapy topograficzne, zajmujący się zagadnieniem przedstawiania wsi musi w pierwszym rzędzie oddać jej kształt zewnętrzny oraz charakter zabudowy wewnętrznej osady. Znajomość typów wsi i związków ich z otaczającym je środowiskiem niewątpliwie może stać się podstawą prawidłowego ich przedstawienia na mapach topograficznych.

Warunki geometryczne normujące rodzaj zabudowy w sensie jej zwartości — zabudowa zwarta, luźna, rozproszona — same nie wystarczą do prawidłowego przedstawienia skupisk ludzkich na mapie. Dopiero znajomość wszystkich czynników społeczno-gospodarczych, wzajemnych powiązań i wpływu elementów środowiska geograficznego na kształt i typ osady może stać się podstawą wiernego odtworzenia i zachowania w dalszych procesach kartograficznych właściwego kształtu i charakteru struktury zabudowy we wzajemnym związku z pozostałymi elementami treści mapy. Poznanie związku osad z elementami środowiska geograficznego pozwoli też na wyeliminowanie wielu błędów i niewątpliwie podniesie dokładność map, szczególnie w tych przypadkach gdzie związki te uwiadcniają się w sposób wyraźny i dokładny.

Zagadnieniu temu należy poświęcić dużo uwagi również i z tego względu, że mapy topograficzne przedstawiające wsie i miasta w takim ujęciu,

były by jednocześnie wiernym odbiciem zmian zachodzących na wsi i w mieście w przełomowym momencie jakim jest przejście (szczególnie na wsi) od gospodarki drobnotowarowej do uspołecznionej. Uchwycenie zmian odbijających się w zewnętrznym wyglądzie rozplanowania wsi, przy jednoczesnym dużym zachowaniu tradycyjnych form przeszłości, było by niezmiernie ważnym zagadnieniem pozwalającym na utrwalenie na mapach topograficznych prawdziwego oblicza wsi polskiej, podniosło by rangę wierności sporządzanych map oraz stworzyło przesłanki wykorzystania map topograficznych przy planowaniu przestrzennym wsi polskiej z uwzględnieniem regionalnych form i warunków.

LITERATURA

- [1] *Dylik J.*: Rozwój osadnictwa w okolicach Łodzi. Łódzkie Towarzystwo Naukowe Wydział III z. 4 Łódź 1948 r.
- [2] *Kietczewska-Zaleska M.*: O powstaniu i przeobrażeniu kształtów Pomorza Gdańskiego. PAN Instytut Geograficzny Prace Geograficzne Nr 5, Warszawa 1956 r.
- [3] *Kostrowicki J.*: Środowisko geograficzne Polski. Warszawa 1957 r.
- [4] Plany przeglądowe miast polskich. Sekcja Urbanistyczna Zakładu Architektury Polskiej. Warszawa 1929 r.
- [5] *Potkański K.*: Pisma pośmiertne, t. I—II, Kraków 1922—1924.
- [6] *Studia geograficzne nad aktywizacją małych miast.* Warszawa 1957 r.
- [7] *Weymar H.*: Gesetzmässiges Generalisieren, eine Forderung der moderner kartographie. Verwaltung Vermessungs- und Kartenwesen im MDI der DDR. Berlin 1958.
- [8] *Zaborski B.*: O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu. Praca Komisji Etnograficznej PAU t. 1, Kraków 1926 r.
- [9] *Zajchowska St.*: Rozwój sieci osadniczej okolic Poznania XI—XX w. Przegląd Zachodni nr 6/8, Poznań 1951 s. 101—141.

Recenzował: Prof. dr Franciszek Biernacki

Rękopis złożono w Redakcji w październiku 1963 r.

КРИСТИНА ПОДЛЯХА

ИЗОБРАЖЕНИЕ НАСЕЛЕННЫХ ПУНКТОВ НА ТОПОГРАФИЧЕСКИХ КАРТАХ В ЗАВИСИМОСТИ ОТ ГЕОГРАФИЧЕСКОЙ СРЕДЫ

Резюме

Настоящая работа показывает зависимость между элементами географической среды и всевозможными поселениями и обращает особое внимание на отдельные типы деревень, подчеркивая тем самым общность поселений с другими элементами содержания карты.

Принимая за основу положение, что внешний вид деревни является несомненно выражением творческой деятельности человека на разных этапах его развития, обладающего различными возможностями приспособления и преобразования окружающей его среды, вид деревни, как сумма труда действующих в одиночку и группами индивидуумов, несомненно примет форму, отражающуюся в её внешнем виде и внутреннем планировании, приспособленную или неприспособленную к окружающему рельефу местности, гидрографии, почвенным и геологическим условиям. Особое внимание посвящено сельским поселениям, которые более чем городские, непосредственно и тесно связаны с географической средой, а поэтому более пригодны для вышеупомянутых обсуждений.

Остальные факторы, дающие сумму элементов, имеющих решающее значение для правильного представления всех поселений, т. е. городов, деревень и посёлков, на топографических картах, не были оговорены в работе не потому, что не была оценена роль, а для того, чтобы подчеркнуть значение этой, до сих пор относительно мало описанной общности поселений с географической средой.

В работе описаны отдельные типы деревень, т. е. уличные, многодорожные, вилообразные, овальные, деревни рассеянного типа, цепочечные, в виде рядов и шеренг, центрально-радиусные и выселки,

причём была принята во внимание их связь с рельефом местности, гидрографией, иногда почвенными и геологическими условиями, а также необходимость сохранения на топографических картах характерных черт внешнего контура и внутренней планировки деревни и связь её с остальными элементами содержания карты.

Была выражена надежда, что знание типов деревень и общности их с окружающей средой, несомненно может быть основой их изображения на топографических картах. Математические условия, нормирующие вид застройки с точки зрения её густоты: густая застройка, просторная и рассеянная — не являются достаточными для правильного представления на карте сосредоточень людей.

Только знание всех общественно-хозяйственных факторов, взаимных связей и влияние элементов географической среды на форму и тип поселения, а также математические условия могут стать основой правильного воспроизведения и сохранения при дальнейших картографических процессах соответствующей формы и характера структуры застройки во взаимосвязи с остальными элементами содержания карты.

KRYSTYNA PODLACHA

THE REPRESENTATION OF POPULATED SITES ON TOPOGRAPHIC MAPS IN CONNECTION WITH THE GEOGRAPHIC ENVIRONMENT

S u m m a r y

The present paper deals with the connection existing between the elements of geographic environment and populated sites of all kinds, with particular consideration of the village types and in this manner it emphasises the relations between these sites and the remaining elements of the map.

Assuming that the external appearance of a village represents an activity of a man on different stages of his development, and he had different possibilities of accomodating and changing the environment, the village shape as a total of a work of every single man, operating separately or in groups, undoubtedly takes a form, which bear upon in the external appearance of a village, its internal composition and its accomodation, or the lack of it, to the surrounding relief, hydrography, geologic and soil conditions. Particular attention is dewoted to the county villages rather than to the towns, because the former are more closely related with the geographic environment, and therefore they are more disposed to the above considerations.

The omission if remaining factors, which form a total of elements influencing upon the regular representation of all the populated sites, e. g. towns and villages on the topographic maps, does not have its source in the non appreciating of their value, but aims only to accent this relatively non perceptible bond of these sites with the geographic environment.

Particular types of villages are dealt with in th's paper, and their relations with the relief, hydrography, geologic and soil conditions are also considered. The necessity of preserving the characteristic shape of

the outer boundary of a village and of its internal forms together with accordance to the remaining elements of the topographic map is also underlined.

The knowledge of the village types and its relations to the environment can be a good foundation to their representation on the topographic maps. The mathematical conditions, which rule the building density — do not suffice for the proper representation of the inhabited places on the topographic maps. The full knowledge of all social and economic components, their mutual relations and of the influence of the geographic environment upon a shape and type of a village can contribute to the true representation on the map in the further cartographic processes not only a village but its shape as well.